

2. Andreieva, H. M. (2000). *Sotsyalnaia psikhologhiya: uchebnyk dlia vyssh. ucheb. zavedenyi* [Social psychology: textbook for higher educational institutions]. Moscow: Aspekt Press.
3. Berk, L. (2006). *Razvytye rebenka* [Child development]. StPeterburg: Pyter.
4. Zhyteneva, E. L. (2013). *Razvitie kommunikativnykh umenii i navykov detei* [The development of communicative skills of children] In *Sotsyalnaia set rabotnykh obrazovaniya* Retrieved from: <http://nsportal.ru>.
5. Shypytsyna, L. M. (2005). «*Neobuchaemyi*» *rebenok v semie i obshchestve. Sotsyalyzatsiia detei s narushenyem intellekta* ["Un-teachable" children in the family and society. Socialization of children with intellectual disabilities]. StPeterburg: Rech.
6. Lysyna, M. Y. (2009). *Formyrovanye lychnosty rebenka v obshchenyy* [Formation of the person of the child to communicate]. St.Peterburg: Pyter.
7. Vyhotskyi, L. S. (2003). *Osnovy defektolohyy* [Fundamentals of defectology]. StPeterburg: Lan.
8. Bozhovych, L. Y. (1968). *Lychnost y formyrovanye v detskom vozraste. Psykholohycheskoe yssledovanye* [Personality and its formation in childhood. Psychological research]. Moscow: Prosveshchenye.
9. Reana, A. A. (Ed.). (2006). *Psykholohiya cheloveka ot rozhdeniya do smerty* [Human psychology from birth to death]. StPeterburg: Praim-Evroznak.
10. Synov, V. M. (Ed.) (2008). *Psykholohiia rozumovo vidstaloi dytyny: pidruchnyk* [Psychology mentally retarded child: a textbook]. Kyiv: Znannia.
11. Rubinshtein, S. Ya. (1986). *Psykholohiia umstvenno otstaloho shkolnyka* [Psychology of the mentally retarded pupil]. Moscow: Prosveshchenye.
12. Babych, N. M. (2015). *Vplyv simeinoho chynnyka na formuvannya komunikatyvnykh navychok u starshykh doshkilnykiv z porushenniamy zoru ta intelektu* [The influence of family factors on forming of communicative skills in older preschoolers with visual impairments and intelligence]. In Synov, V.M., & Havrylov, O.V. (Eds.) *Aktualni pytannia korektsiinoi osvity (pedahohichni nauky): Vol.5, T. 1.* (pp. 16-26). Kamianets-Podilskyi.

УДК 376.433(091) (477) "20"

Супрун Д. М.

канд.психол.н., доцент, доцент кафедри спеціальної психології та медицини факультету корекційної педагогіки і психології НПУ імені М. П. Драгоманова, м. Київ

ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ ІВАНА ГАВРИЛОВИЧА ЄРЕМЕНКА В ПІДГОТОВЦІ СУЧАСНИХ КОРЕКЦІЙНИХ ПЕДАГОГІВ ТА ПСИХОЛОГІВ

В статті розкривається внесок видатного вітчизняного вченого доктора педагогічних наук, професора І. Г. Єременка в розвиток спеціальної педагогіки і психології. Акцентується увага на ролі вченого в підготовку педагогів для спеціальних закладів освіти. Підкреслюється роль науково-педагогічного доробку вченого для сучасного етапу розвитку вищої спеціальної педагогічної освіти.

Ключові слова: професор І. Г. Єременко; науково-педагогічний доробок вченого; вища спеціальна педагогічна освіта.

Як свідчить народна мудрість: «Лише особистість здатна виховати нову особистість». Саме тому, на всіх етапах виховання людини запорукою його успіху є масштаб постаті педагога. Для студентського середовища наявність поруч вчителя-наставника є особливо значущим як у професійному так і в особистісному вимірах.

В одній зі своїх історико-педагогічних розвідок М. О. Супрун зазначає: «Історія сучасної вітчизняної та світової педагогіки налічує небагато імен, про які можна відповідально стверджувати, що це особистості світового рівня. Українська дефектологічна наука має всі підстави заявляти про наявність саме таких імен і, насамперед, мова йде про доктора педагогічних наук, професора Івана Гавриловича Єременка» [14, с. 229].

Спектр наукових інтересів І. Г. Єременка, напрочуд широкий, але в першу чергу він реалізувався як видатний олігофренопедагог і, зокрема, олігофренодидакт.

Одним із показників значущості вченого є наявність когорти учнів. У цьому ракурсі діяльність професора характеризується такими іменами, як: доктори педагогічних наук – професор, академік НАПН України Володимир Іванович Бондар та професор Микола Опанасович Козленко; провідні науковці різних педагогічних закладів освіти та наукових установ майже всіх країн колишнього СРСР: Л. С. Вавіна, Г. М. Мерсіянова, В. Є. Турчинська, Н. П. Кравець та ще ціла когорта інших відомих вітчизняних вчених.

Одним із пріоритетів своєї науково-педагогічної діяльності І. Г. Єременко вважав підготовку майбутніх вчителів-дефектологів. Ним самостійно та під його науковим керівництвом було підготовлено цілу низку ґрунтовних науково-методичних праць, що й на сьогодні є настільними книгами студентів [6; 7; 13 та ін.].

Професор постійно тримав в полі зору роботу дефектологічного факультету столичного педагогічного ВНЗ. Він завжди відгукувався на ініціативи факультету у сфері навчально-наукової та позааудиторної роботи. І. Г. Єременко вважав своїм обов'язком підтримати починання педагогів із підготовки наукових праць та проведення науково-методичних зібрань різного рівня. В пам'яті старшого покоління сучасних викладачів факультету корекційної педагогіки і психології залишились його блискучі лекції із актуальних питань дефектологічної науки із якими науковець постійно виступав перед науково-педагогічною спільнотою держави.

Свідомо прийшовши у дефектологію, І. Г. Єременко завжди сповідував істинні принципи гуманізму та людинознавства, на яких базується ця наука. Вже на початковому етапі свого наукового шляху вчений продовжив подвижницьку справу своїх великих попередників: Л. С. Виготського, О. М. Грабарова, М. М. Грищенка стосовно вивчення природи дефекту розумово відсталого учня та дидактичного забезпечення корекційно-виховного процесу допоміжної школи [3; 4; 5; 15 та ін.].

Творчий доробок професора І. Г. Єременка досить вагомий. Серед його робіт перш за все необхідно назвати ті, що стали класичними працями. До них у першу чергу відносяться: «Олігофренопедагогіка», «Дидактичні основи уроку у допоміжній школі», «Пізнавальні можливості учнів допоміжної школи» та ін. [6; 7; 10; 11 та ін.].

Серед вагомих здобутків наукової школи вченого особливе місце цілком заслужено належить дослідженню й запровадженню у широку практику роботи допоміжних шкіл України диференційованого навчання.

Відомий український дефектолог А. І. Капустін слушно зазначав, що дана проблема цікавила вчених та практиків ще на початку XIX століття, коли були зроблені перші спроби поділу учнів на різні групи за рівнем їхніх пізнавальних можливостей. Ініціатором даного підходу до навчання виступили вчені Німеччини. Понад двісті років тому у 1803 році педагог початкової школи Й. Т. Вайзе, із міста Зайтця, рекомендував виділяти із загальної маси учнів тих, хто із різних причин не засвоює навчальний матеріал. На думку А. І. Капустіна це власне і була перша спроба реалізації диференційованого навчання на практиці [12].

В кінці XIX століття вченим-педагогом В. Зікінгером була розроблена і широко запроваджена у практику мангеймська система диференційованого навчання в межах початкової школи, що почали поділятися на основні, допоміжні, для глибоко розумово відсталих, для обдарованих дітей та ін. В той же час відомий сучасник цього дослідника

дефектолог Б. Менель рішуче засудив подібний підхід, оскільки, на його думку, подібна класифікація мала суттєві викривлення у своїй методологічній основі.

Вітчизняна дефектологія в особах її яскравих вчених-дефектологів (Л. С. Виготський, О. С. Грибоєдов, О. М. Граборов, К. К. Грачова та ін.) постійно тримала у полі зору питання розробки диференційованого навчання. Підтвердженням цьому слугує висловлювання класика вітчизняної дефектології Льва Семеновича Виготського: «Життя безкінечно складне та диференційоване, в ньому завжди може знайтись місце для активної, а не нейтральної дитини, навіть зі зниженою обдарованістю. У самій дитині є все для того, щоб стати активним учасником соціального життя» [2, с. 196].

Поряд із врахуванням теоретичних підходів Л. С. Виготського до даної проблеми, українські дефектологи використовували передові дослідження різних наукових шкіл, зокрема класифікацію розумової відсталості, яка була розроблена М. С. Певзнер. Разом з цим, в умовах допоміжної школи поділ класу на окремі підгрупи за методикою М. С. Певзнер зводився до механічного (формального) розподілу учнів класу. Саме тому науковий колектив під керівництвом І. Г. Єременка на межі 70-х років розпочав пошук більш ефективних методів поділу учнів за їх інтелектуальними можливостями.

Згідно із результатами цих довготривалих експериментальних досліджень в кожній школі відповідно до ступеню розвитку пізнавального потенціалу учні були розподілені у класи «А» і «Б» (I та II відділення). Основними критеріями даного розподілу стали рухливість нервових процесів, розумова працездатність, готовність до навчання, продуктивність, окремих видів навчальної діяльності. Означені критерії були покладені в основу даної типології.

Подібна широкомасштабна науково-експериментальна програма вимагала ґрунтовної розробки методологічних засад та цілого комплексу науково-методичного забезпечення роботи шкіл в нових навчальних умовах. Реалізація проекту стала можливою завдяки дотриманню чіткої послідовності в організації та реалізації диференційованого навчання. На думку його авторів воно має обов'язково враховувати:

- диференційовану, корекційно-спрямовану пропедевтику;
- врахування типових відмінностей у життєвому досвіді, у рівні знань і готовності учнів до навчання;
- перспективне орієнтування на потенційні можливості учнів;
- поєднання диференційованого та індивідуального підходу в процесі навчання;
- диференційований підхід в організації пізнавальних дій учнів.

З метою ефективного впровадження цих теоретичних розробок в педагогічну практику, була видана низка науково-методичної літератури (навчальні посібники, навчальні програми, методичні рекомендації) [1].

Як вже зазначалося, найбільш значимим є внесок І. Г. Єременка у олігофренодидактику, зокрема у розвиток теорії уроку, як основної форми організації навчальної діяльності розумово відсталих учнів. Вчений зазначав, що формування здібностей та вмінь, які необхідні для активної участі в процесі навчання, відбувається в учнів не довільно, не шляхом спроб та помилок, а під керівництвом та регулюючим впливом педагога.

Вся наукова діяльність професора була і спрямована на підтвердження істинності положення про те, що результативність вплив учителя на учня залежить перш за все від рівня пізнавальних сил та здібностей дітей. Дійсно, якщо в умовах масової школи допомога розумово відсталому учню з боку педагога є неефективною і не сприяє руху вперед, то в умовах спеціально організованого навчання дитина з особливими потребами реалізує свій потенціал у повній силі. Це цілком зрозуміло. Якщо для учнів з нормальним інтелектуальним потенціалом перехід до навчальної діяльності від ігрової є цілком закономірним, то для дитини зі зниженими

інтелектуальними можливостями даний шлях може стати нездоланною перешкодою за умови відсутності спеціально організованого корекційного навчального процесу. Це є свідченням прояву глибокого протиріччя між вимогами, які висуває навчальна праця до самого учня, та рівнем розвитку у нього можливостей здійснити їх [14].

Для сучасної дидактики спеціальної школи методологічно важливим є дослідження колективу вчених на чолі із І. Г. Єременком питань організації навчальної діяльності учнів. У полі зору дослідників передусім було питання виявлення найбільш оптимальних умов для їхньої пізнавальної діяльності з позицій регулюючої функції уроку. Дана функція реалізується, на думку вчених, за таких умов:

1. Відбір змісту вивчення і здійснення раціонального дозування його на кожен день.
2. Визначення мети навчальної діяльності учнів.
3. Вибір ефективних засобів та способів досягнення поставленої мети, способів і прийомів сприймання, засвоєння і застосування знань умінь.
4. Регламентація дій учнів та регуляція їх протягом всього уроку.
5. Стимулювання учнів до активної діяльності, до прояву вольових зусиль та зосередження уваги на об'єкті вивчення.
6. Дотримання необхідної організованості учнів, їх зібраності, дисциплінованості, вимогливості до роботи.
7. Межування праці та відпочинку.
8. Встановлення правильних взаємостосунків між учнями та між ними і педагогами.
9. Керування та регулювання діяльністю учнів після уроків стосовно закріплення та поглиблення, а також використання отриманих знань, умінь та навиків [8].

Науково-значимим є і положення І. Г. Єременка про визначеній оптимальної структури уроку та її варіантів, при яких створювалися найбільш сприятливі умови для успішної реалізації керівництва в організації діяльності учнів у зазначених площинах. Зокрема, його теорія передбачає визначення у структурі уроку умов, що сприяють виникненню пізнавальної активності учнів та підтримання її протягом всього уроку їм належному рівні. Окрім того, теоретичні напрацювання вченого сприяють з'ясуванню найбільш доцільних способів організації розумових дій учнів на уроці у допоміжній школі, що сприяє підвищенню рівня самостійності учнів. Відповідно до цього, на думку вченого, структура уроку у допоміжній школі має розглядатися під кутом зору виявлення:

- способів поєднання основних пізнавальних компонентів у структурі дій учнів залежно від джерела знань, що забезпечують оптимальну розумову активність дитини;
- основних принципів організації розумових дій учнів на уроці, практична реалізація яких веде до підвищення рівня самостійності дітей;
- загальної будови уроку у допоміжній школі [8].

Про наукову вагу вченого, насамперед, свідчить його внесок у розвиток методології науки, яку він розробляє. Вся діяльність наукової школи І. Г. Єременка саме і є свідченням цього. Мова, насамперед, йде про розвиток основ монографічних досліджень у педагогіці, що були вперше так вагомо представлені в колишньому Радянському Союзі [6; 8; 9 та ін.]. Дані дослідження, на думку вченого, мають характеризуватися: зосередженням уваги на вивченні актуальних проблем педагогіки; цілісністю розгляду фактів, що аналізуються; єдністю (монолітністю) структури дослідницької діяльності і опису її результатів, фундаментальністю й узагальненістю, теоретичною спрямованістю змісту. Оригінальним є бачення І. Г. Єременком єдності, монолітності структури дослідницької діяльності; фундаментальності монографічного методу дослідження; теоретичної обробки, узагальнення фактів, що не втратило своєї науково практичної значимості й сьогодні.

Ефективність наукового дослідження в будь-якій сфері пізнання, в тому числі і у дефектології, на думку професора І. Г. Єременка, знаходиться у безпосередній залежності від характеру зв'язків його методики з базовими теоретичними позиціями, принципами і нормами організації й проведення наукових пошуків. Аналіз цих зв'язків дозволяє визначити чіткий напрямок дослідження, забезпечити адекватний вибір дослідницьких методів, оцінити якість знань, що отримуються на підставі аналізу цілого масиву фактів. Ці функції – визначальна, нормативна, регулятивна й оцінювальна – відносяться до методології науки, розвиток якої в наш час набуває особливої ваги [8].

При визначенні сутності методології корекційної педагогіки як і будь-якої іншої науки, на думку І. Г. Єременка, важливо зважити, що методологічне підґрунтя науки містить в собі три тісно пов'язаних між собою компоненти. Це, по-перше, загальнофілософська основа, що визначає ґрунтовні підходи до вивчення дійсності, загальні принципи та способи вивчення і пояснення досліджуваних явищ.

Другим складовим компонентом дефектології як науки є система концепцій, принципів, норм наукової діяльності, що відтворюють закономірності цієї сфери знань. Це є конкретною реалізацією загальнофілософських принципів стосовно закономірностей даної науки.

Третім компонентом методології спеціальної педагогіки є сукупність конкретних методик досліджень, технічних прийомів та способів. Всі ці складові перебувають у нерозривній єдності, в якій провідну роль відіграє філософський базис [14].

В якості висновків, ми можемо стверджувати, що сучасні педагоги вищої дефектологічної школи мають унікальну можливість здійснювати підготовку корекційних педагогів і психологів на кращих традиціях вітчизняної й світової спеціальної педагогіки, що були закладені Іваном Гавриловичем Єременком та іншими світочами психолого-педагогічної думки.

Література:

1. Вавіна Л. С., Єременко І. Г., Турчинська В. Є., Мерсіянова Г. М. Методичні рекомендації з питань запровадження диференційованого навчання в допоміжних школах. – К.: КМІУВ, 1980. – 39 с.
2. Выготский Л. С. Коллектив как фактор развития дефективного ребенка. Собр. Соч. т. 5. Основы дефектологии. – М.: Педагогика, 1983. – С. 196-219.
3. Грищенко М. М. Невпинно підносити якість роботи спеціальних шкіл. – К.: НДІ Дефектології, 1950. – 44с.
4. Дьячков А. И. Основные этапы развития советской системы воспитания и обучения аномальных детей (1917 – 1920 гг.) // Специальная школа. – 1967. – №1. – С.3-13.
5. Дьячков А. И. Основные этапы развития советской системы воспитания и обучения аномальных детей (1945 – 1967 гг.) // Специальная школа. – 1967. – №5. – С.3-13.
6. Єременко І. Г. Олигофренопедагогіка – К.: Вища школа, 1985. – 328 с.
7. Єременко І. Г. Дидактические основы урока во вспомогательной школе. – К.: Рад. школа, 1966. – 129 с.
8. Єременко І. Г. Матеріали дослідження процесу навчання во вспомогательной школе. Ч. 1. – К.: Пед. общество УССР, 1972. – 110 с.
9. Єременко І. Г. Матеріали дослідження процесу навчання во вспомогательной школе. Ч. 2 – К.: Рад. школа, 1975. – 82 с.
10. Єременко І. Г. Организация учебной деятельности учащихся вспомогательной школы на основе повышения их познавательной активности:

Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13. 00. 03 / НИИ Дефектологии АПН СССР. – М.: 1967. – 66 с.

11. Еременко И. Г. Познавательные возможности учащихся вспомогательной школы. – К.: Рад. школа, 1972. – 130 с.

12. Капустин А. И. Проблема дифференцированного обучения в истории олигофренопедагогики. В кн. Методические рекомендации по внеклассной работе с учащимися специальных школ-интернатов. – Донецк: ДОИУУ, 1988. – С. 7-13.

13. Основы специальной дидактики / Под ред. И. Г. Еременко. – К.: Рад. школа, 1975. – 309 с.

14. Супрун М. О. Теоретико-практичний внесок наукової школи професора І. Г. Єременка у розвиток корекційної педагогіки / Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. – К.: Наук.-метод. центр вищої освіти, 2001. – Вип. 30. – С. 229-234.

15. Ярмаченко М. Д. Основні віхи становлення і розвитку дефектологічної науки в Україні / Матер. Всеукр. наук.-практ. конф.: Інтеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин. – К.: ІД АПН України, 1994. – С. 3-12.

Д.Н. Супрун

Использование научно-педагогическое наследие иван гаврилович еременко в подготовке современных коррекционных педагогов и психологов

В статье раскрывается вклад выдающего отечественного ученого доктора педагогических наук, профессора И. Г. Ерёмьенка в развитие специальной педагогики и психологии. Акцентируется внимание на роли учёного в подготовку педагогов для специальных заведений образования. Подчёркивается роль научно-педагогического наследия учёного для современного этапа развития высшего специального педагогического образования.

Ключевые слова: профессор И. Г. Еременко; научно-педагогическое наследие учёного; высшее специальное педагогическое образование.

Darya Suprun

Usage of scientific and pedagogical I. Eremenko's heritage in the preparation of contemporary correctional educators and psychologists

The article deals with the contribution of the outstanding Russian scientist doctor of pedagogical sciences, Professor I. Eremenko to the development of special education and psychology. The attention is focused on the role of scientists in the preparation of teachers for special education institutions. The role of scientific and pedagogical heritage of the scientist to the modern stage of development of higher special teacher education is emphasized.

In determining the nature of correctional pedagogy methodology as any other science, according to I.G. Eremenko is important to consider that the methodological basis of science contains three closely linked components. This is, firstly, the general philosophical framework that defines the fundamental approaches to the study of reality, general principles and methods to study and explanation of the phenomena studied.

The second component of defectology as a science is a system of concepts, principles, norms of scientific activity, reflecting the patterns of the sphere of knowledge. This is a specific implementation of the general philosophical principles concerning the laws of science.

The third component of the methodology of special education is a set of specific methods of research techniques and methods. All these components are inseparable unity in which the leading role played by the philosophical basis.

As a conclusion, we can say that the modern school teachers of higher mental retardation have the unique opportunity to train correctional educators and psychologists in the best traditions of domestic and world of special education, which were laid by Ivan Gavrilovich Eremenko and other luminaries of psychological and educational thought.

Keywords: Professor I.G. Eremenko; scientific and pedagogical heritage of the scientist; higher professional pedagogical education.

Reference:

1. Yeremenko, I. H., Vavina, L. S., Mersiianova, H. M., & Turchynska, V. Ye. (1980) *Metodychni rekomendatsii z pytan zaprovadzhennia dyferentsiiovanoho navchannia v dopomizhnykh shkolakh* [Guidelines on the implementation of differentiated instruction students with intellectual disabilities]. Kyiv: KMIUV.
2. Vygotskii, L. S. (1983). *Kollektiv kak faktor razvitiia defektivnogo rebenka* [The staff as a factor in the development of the handicapped child.]. In *Osnovy defektologii* [Fundamentals of defectology]. Moscow: Pedagogika.
3. Grishchenko, M. M. (1950). *Nevpinno pidnositi yakist roboti specialnih shkil* [Tirelessly enhance the quality of special schools]. Kyiv: NDI Defektologii.
4. Diachkov, A. I. (1967). *Osnovnye etapy razvitiia sovetskoii sistemy vospitaniia i obucheniia anomalnykh detei (1917 – 1920 gg.)* [The main stages of development of the Soviet system of education and training of abnormal children] *Specialnaia shkola*, 1, 3-13.
5. Diachkov, A. I. (1967). *Osnovnye etapy razvitiia sovetskoii sistemy vospitaniia i obucheniia anomalnykh detei (1945 – 1967 gg.)* [The main stages of development of the Soviet system of education and training of abnormal children]. *Specialnaia shkola*, 5, 3-13.
6. Yeremenko, I.G. (1985). *Olihofrenopedahohika* [Pedagogy of children with intellectual disabilities]. Kyiv: Vyshcha shkola.
7. Yeremenko, I.G. (1966). *Dydaktycheskie osnovy uroka vo vspomohatelnoi shkole* [Didactic bases of lesson in the secondary school]. Kyiv: Rad. shkola.
8. Yeremenko, I.G. (1975). *Materialy doslidzhen protsesu navchannia v dopomizhni shkoli* [The research of the learning process at the school for children with intellectual disabilities]. Kyiv: Rad. shkola.
9. Yeremenko, I.G. (1972). *Materialy doslidzhen protsesu navchannia v dopomizhni shkoli* [The research of the learning process at the school for children with intellectual disabilities]. Kyiv: Rad. shkola.
10. Yeremenko, I. G. (1967). *Orhanizatsiia uchebnoi deiatelnosti uchashchykh v vspomohatelnoi shkoly na osnove povysheniia ikh poznavatelnoi aktyvnosti* [Organization of educational activity of pupils of a special school by improving their cognitive activity]. (Abstract of Doctor dissertation, Moscow).
11. Yeremenko, I. G. (1972). *Poznavatelnye vozmozhnosti uchashchykh v vspomohatelnoi shkoly* [Educational opportunities of pupils of auxiliary school]. Kyiv: Rad. shkola.
12. Kapustyn, A. Y. (1988). Problema dyferentsyirovannoho obucheniia v istorii olihofrenopedahohiki [Differentiated learning problem in the history of children's pedagogy with intellectual disabilities] In *Metodycheskye rekomendatsyy po vneklassnoi rabote s uchashchymysia spetsyalnykh shkol-ynternatov* [Methodical recommendations on extracurricular activities with students of special boarding schools]. Donetsk: DOYUU.
13. Yeremenko, I.G. (Ed.). (1986). *Osnovy specialnoi didaktiki* [Fundamentals of special didactics]. Kyiv: Rad. shkola.
14. Suprun, M. O. (2001). Teoretyko-praktychnyi vnesok naukovoii shkoly profesora I. G. Yerenenka u rozvytok korektsiinoi pedahohiky [Theoretical and practical contribution to the scientific school of Professor IG Eremenko to the development of correctional pedagogy] In *Novi tekhnolohii navchannia: Nauk.-metod. zb., Vyp. 30.* (pp. 229-234). Kyiv: Nauk.-metod. tsentr vyshchoi osvity.
15. Yarmachenko, M. D. (1994). *Osnovni vikhy stanovlennia i rozvytku defektolohichnoi nauky v Ukraini* [Milestones formation and development of mental retardation of science in Ukraine]. Kyiv: ID APN Ukrainy.